

MEZHEBİ REKABET Mİ, MEZHEP SAVAŞLARI MI?

Abdullah KIRAN*

Özet

Tunus'ta başlayarak kısa sürede Mısır ve Libya gibi ülkelerde yönetim değişikliğine yol açan Arap Baharı, daha sonra Irak, Suriye ve Yemen gibi ülkelerde ağırlıklı olarak mezhepsel iç çatışmalara dönüştü. Ortadoğu'daki mezhebi rekabetin öncülerini olarak bilinen İran ve Suudi Arabistan, Arap Baharının tetiklediği bu çatışma ortamında, bölgesel güç dengesinin kendi aleyhlerine dönmemesi için azami bir çaba sarf etmekle kalmadılar; bizzat taraf olarak sahneye indiler. İran, Suriye krizinde, Beşer Esat'ın düşmemesi için Lübnan Hizbullah'ı ve Kudüs Ordusuyla Irak ve Suriye'de tüm gücüyle mücadele ederken, Suudi Arabistan da Yemen'de, güç dengesinin İran'ın desteklediği Husiler'den yana değişmemesi için koalisyon ortaklarıyla hava operasyonlarına başladı. Arap Baharının başlamasından bu yana, Bağdat ve Şam'ı adeta Pers İmparatorluğu dönemindeki Satraplıklarına dönüştürmeyi başaran İran, başta Yemen olmak üzere, Ortadoğu'da Suudi Arabistan ile bir vekâlet savaşına girmiş bulunmaktadır. Arap Baharı baskıcı rejimleri hedef alıyordu, ancak giderek mezhebi niteliğin ön plana çıktığı çatışmalar, daha önce Batı'daki örneklerden de bildiğimiz gibi, çok daha yıkıcı ve uzun süreli olabilecek gibi gözükmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu, Suriye, Irak, Yemen, Mezhep Savaşları

IS IT A SECTARIAN COMPETITION OR SECTARIAN WARS?

Abstract

The Arab Spring started from Tunisia and spread to Egypt and Libya has caused regime changes in these countries within a short period of time. However, its reflections to the Iraq, Syria and Yemen were totally different because of the sectarian dimensions of the conflicts. The Iran and Saudi Arabia, which were known as the pioneer of sectarian competition in the Middle East, took their positions in the scene without any delay in order not to let the change of balance of power to their disadvantage. While Iran struggled with its all power during Syrian crisis in order to prevent the fall of Essad regime from the power by using its Qods Corps and Lebanon's Hezbollah, Saudi Arabia and its coalition ally launched an air operation in Yemen against the Houthis to prevent any shift of power balance to the advantage of Iran. From the beginning of the Arab Spring up to now, Iran virtually was able to turn Baghdad and Damascus to the satraps of former Persian era, and this new situation drag-

* Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü – Muş / Türkiye.
e-mail: a.kiran@alparslan.edu.tr

ged Iran and Saudi Arabia into a proxy war over Yemen. In fact the Arab Spring initially targeted the oppressor regimes of Middle East, but with Syria and Yemeni examples, the quantity of the conflict has changed and now we are facing sectarian wars. As we know of Western Europe's examples, the sectarian wars can be more destructive and long standing.

Key Words: Middle East, Syria, Iraq, Yemen, Sectarian Wars

1. Giriş

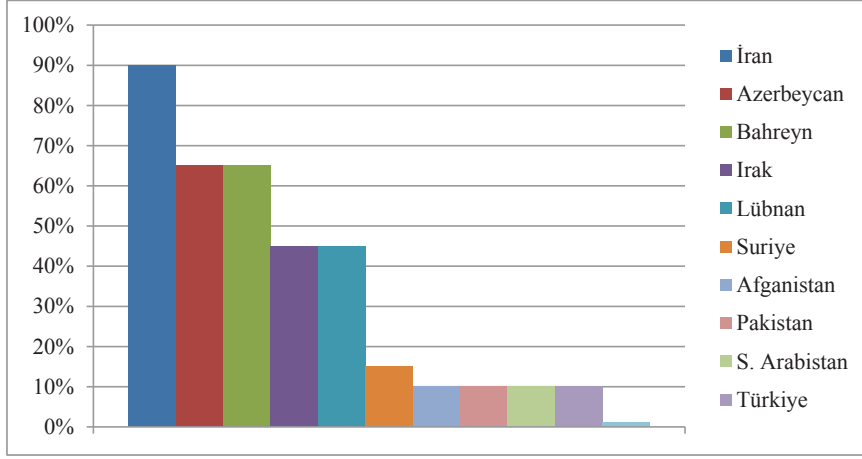
Ortadoğu'daki politikaların belirlenmesinde mezhebi ilişkilerin yüz yıllardan beridir önemli bir etkiye sahip olduğu kabul edilmektedir. Mezhepler bazen birleştiren, bazen bölen, bazen ayırıştırıran ve kimi zaman da "çatıştıran" ya da çatışmaya zemin oluşturan bir etmen olarak ön plana çıkmaktadırlar. Mezhebi konumlanmış bazen ülkeden ülkeye, bazen de bir ülkenin belirli bir bölgesinden diğer bölgelerine göre farklılıklar sunmaktadır. Mezhebi gerginlik veya mezhepler arası çatışmalar zaman zaman Ortadoğu'da baş gösterdi; ancak her şeye rağmen, en azından Arap Baharı olarak tanımladığımız döneme kadar, Batıda tanık olduğumuz türden yıkıcı ve ayırıştırıcı olmadı.

Başlangıçta baskıcı rejimleri esas alıp Tunus, Libya ve Mısır gibi ülkelerde yönetim değişikliğine yol açan Arap Baharı; Irak, Suriye ve Yemen gibi ülkelerde adeta nitelik değiştirerek mezhepler arası çatışma ve savaflara yol açtı. Ortadoğu'daki mezhebi rekabetin öncülere olarak bilinen İran ve Suudi Arabistan'ın da sahaya inmesi, mezhebi bölünmeyi daha da derinleştirdi. Bugün hem İran hem de Suudi Arabistan, bölgedeki mezhebi güç dengesinin kendi aleyhlerine değişmemesi için amansız bir mücadele içine girmiş bulunmaktadır. Arap Baharı Ortadoğu'daki mezhebi fay hatlarını, tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar harekete geçirdi.

2. Ortadoğu'daki Sünni- Şii Dengesi

Ülkeler bazında bölgedeki Sünni ve Şii oranlarına baktığımızda, nüfusunun yarısı veya yarısından fazlasının Şii- Alevi olan devletlerin sayısı, bir elin beş parmağı şeklinde ifade edilen tam beş ülkedir. Bu ülkeler İran, Azerbaycan, Bahreyn, Irak ve Lübnan olarak karşımıza çıkmaktadırlar. İran'da nüfusun %90-95'i, Bahreyn ve Azerbaycan'da % 65-75, Irak ve Lübnan'da da 45-55'i Şii Müslüman'dır. Ancak bölgedeki Şii- Alevi nüfusun sadece bu ülkelerle sınırlı olmadığını biliyoruz. Suriye'de nüfusun %15-20'si Şii iken, Afganistan, Pakistan, Suudi Arabistan ve Türkiye'de de nüfusun yaklaşık 10-15, Şii-Alevi olarak tahmin edilmektedir. Ortadoğu'da en az Şii nüfusa sahip ülke, yaklaşık %1'lik bir oran ile Mısır görünmektedir (Lipka, 2014).

Şekil 1: Şii Müslümanların Yüzdesi

Kaynak: PEW Research Center

Peki, Sünni ve Şii İslam ayrımı neye dayanır ve tarihsel arka planında ne yatar? Diğer bir ifadeyle Sünni ve Şii İslam anlayışları nasıl gelişti ve hangi temel noktalarda birbirlerinden ayrıldılar? Aslında bu ayrım, İslam'ın kurucusu Hz. Muhammed'in vefat yılı olan 632'ye kadar götürülmektedir. Hz. Muhammed öldüğünde onu takip eden Arap kabileleri arasında, mirasının, hem dini hem de siyasi olarak kimin tarafından devralınacağı tartışması başladı. Daha sonra Sünni şeklinde adlandırılacak çoğunluk, Hz. Muhammed'in arkadaşı ve eşi Hz. Ayşe'nin babası Ebubekir'in mirası devralmasını istedi. Diğerleri Hz. Muhammed'in akrabalarının en doğru halef olacağını ileri sürdü ve son peygamberin ölmeden önce kuzeni ve damadı olan Hz. Ali'yi işaret ettiğini savundular. Daha sonra Şii (Şiyâ) olarak adlandırılacak bu grup, Hz. Muhammed'ten boşalan devlet başkanlığının Hz. Ali'ye veya onun oğullarından belli kimselere intikal etmesi gerektiğini ısrar etti (Türkiye Diyanet Vakfı, 2010: 111). Ancak bu mücadeleyi, bugün İslam dünyasının %80'nin¹ teşkil edip Sünni olarak adlandırılan Hz. Ebubekir'in taraftarları kazandı. Daha sonra Hz. Ali dördüncü halife olarak kısa bir süre görevde kaldıysa da, 680 yılında meydana gelen Kerbela olayları Sünni ve Şiiiler arasındaki ayrımı iyice derinleştirdi. Şiiiliğin mezhep olarak Hz. Hüseyin Emevi kuvvetleri tarafından şehit edilmesinden sonra ortaya çıktığını ileri süren görüşler de var. Bu ilk çekişmeden sonra Sünni liderler devlet iktidarını tekkelilerine alırken, Şiiiler gölgede kaldı ve imamlarını dini otorite ve rehber olarak takip ettiler. Ancak zamanla her iki grubun dini inançlarından ciddi sapmalar ve farklılıklar ortaya çıkmaya başladı.

Sünniler, ağırlıklı olarak Hz. Muhammed'in yaptıkları ve öğretisini esas alırken, Şii-

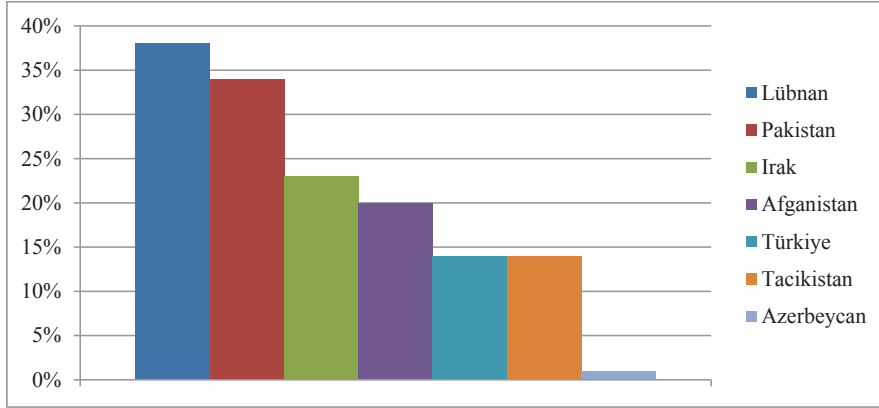
¹ Sünni-Şii nüfusu konusunda çok farklı rakamlar verilmektedir. İslam Ansiklopedisi, Şii nüfusun, genel Müslüman nüfusun %8 ile %10'u arasında olduğunu yazar. Bkz. (Türkiye Diyanet Vakfı, 2010: 111).

iler Ayetullahlarını, Tanrı'nın yeryüzündeki “yansımaları” olarak görmektedirler. Sünniler, Şiiilerin bu tavırlarını sapıklık ve dinden dönme olarak değerlendirirken (CFR, 2014), Şiiiler de Sünni dogmatizmin püriten Vahabilik gibi aşırı mezhepleşmelere yol açtığını ileri sürmektedirler. Yine çoğu Şii, son imam olarak bilinen 12. İmamın kayıp olduğunu ve bir gün yeniden ortaya çıkarak ilahi iradeyi yerine getireceğine inanmaktadırlar (The Economist, 2013). Bütün bu ayrılık noktalarına rağmen, daha önce Şiiiler ve Sünniler arasında, Avrupa'da 17. Yüzyılda, özellikle 30 yıl savaşlarında (1618-1648) Hıristiyan mezhepleri arasında meydana gelen kanlı savaşın benzeri durumlar yaşanmadı. Belki de bu durum, biraz da azınlık konumundaki Şiiilerin daha dikkatli davranmasından kaynaklanıyordu. Bugün artık ciddi anlamda zuhur etmiş mezhebi karşıtlıkta, siyasi nedenlerin daha baskın olduğunu kabul etmek gerekir. Aslında Arap baharı bölgedeki Sünni – Şii dengesini sarsınca, siyasi çekişmenin mezhebi yönü, daha önce tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar ön plana çıkar oldu.

Şii ve Sünniler arasındaki ayrım siyasi rekabetin daha derin olduğu ülkelere de çok daha keskin ve can alıcı bir şekilde kendini belli etmektedir. 2011 yılında 39 ülkede Müslümanlar üzerine yapılan bir araştırmada, Şii-Sünni ayrımının, bazı ülkelerde hiç de önemli olmadığını ortaya çıkartırken, kimi ülkelerde karşıt mezheplere mensup insanların birbirlerini Müslüman olarak bile görmediğini göstermektedir. Örneğin, Kazakistan'daki Müslümanların %74'ü, yine Endonezya'daki Müslümanların %54'ü kendilerini sadece Müslüman olarak tanımlarken, Irak'ta bu oran %5'e düşmektedir. Benzer şekilde 2011'de Irak'ta yapılan bir kamuoyu yoklamasında Sünnilerin %14'ü Şiiileri Müslüman olarak görmemektedir. Iraklı Şiiilerin sadece %1'i Sünnileri Müslüman olarak kabul etmezken, Sünnilerin baskın olduğu Mısır'da nüfusun %53'ü Şiiileri Müslüman kabul etmemektedir (Lipka, 2014).

PEW Araştırma Merkezi, 7 Müslüman ülkede, Sünni veya Şii olmanın herhangi bir gerginlik nedeni olarak görülüp görülmediği sorusuna cevap bulmaya çalışır. Sünni veya Şii olmayı büyük bir sorun olarak görenlerin oranları ülkelere göre şöyledir: Lübnan %38, Pakistan %34, Irak %23, Afganistan %20, Türkiye %14, Tacikistan %14, Azerbaycan %1. Irak'ta mezhebi bir savaş olmasına karşılık, nüfusun ancak %23'ü, Şii veya Sünni olmayı ciddi bir ulusal problem olarak görmektedir. Aynı şekilde Afganistan'da her 5 kişiden biri Sünni- Şii gerginliğini önemli bir mesele olarak ele almaktadır. Türkiye'de bu oran 6 kişiden 1 kişiye düşerken, nüfusun büyük bir çoğunluğu Şii olan Azerbaycan'da, sadece nüfusun %1'ü Şii- Sünni ayrımını önemli bir gerginlik sorunu olarak kabul etmektedir. Lübnan'da Sünnilerin %48'i, Irak'ta ise %40'ü Sünni- Şii çatışmasını temel bir sorun olarak görmektedir. Yine Irak'taki Şiiilerin % 11'i ve Lübnanlı Şiiilerin % 27'i mezhebi çatışmayı büyük bir tehdit olarak algılamaktadır (Pew Research Center, 2013).

Şekil 2: Sünni-Şii Gerginliği (Sünni ve Şii Meselesini Çok Büyük Bir Sorun Olarak Gören Müslümanların Yüzdesi

Kaynak: PEW Research Center Q87

Ortadoğu’da, Şii ve Sünni ayrımının en keskin olduğu bölge, hiç kuşkusuz Körfez bölgesidir. Pew Araştırma Merkezinin, Körfez bölgesinde Şii ve Sünni Müslümanlar üzerine yaptığı bir araştırmaya göre, Sünnilerin %40’ı, Şiileri münasip Müslüman olarak görmemektedir (The Economist, 2013). Doğrusu Sünni ve Şiiler arasındaki ayırım hemen hemen her Müslüman ülkede şu veya bu şekilde his edilir. Ancak Suudi Arabistan’daki durum biraz daha farklıdır. Ülkedeki Sünni nüfusun çoğunluğu, Şiilik konusunda oldukça radikal ve rijit bir bakış açısına sahip Vahhabilerde meydana gelmektedir. Zaten Vahhabiliğin en belirgin özelliklerinde biri de oldukça katı bir anti Şiilik üzerine inşa edilmiş olmasıdır. Öyle ki Şiilik Suudi Arabistan’da adeta “örtülü bir fenomen” olarak görülmektedir. Okuldaki ders materyallerinden tutun, hükümetin denetimindeki dini yayınlara kadar, hemen her yerde Şiiliğin hiç de hoş karşılanmadığı ve hatta kimi din adamlarının, açıkça Şiiliği aşağıladığı görülür. Suudi Arabistan’da, önde gelen din adamlarından Muhammed El- Arıfî, halka açık bir konuşmasında şöyle seslenmektedir: “Bugün halen kötü (şeytani) Şiiler, Sünniler ve Tek Tanrılı dinler için tuzaklar kurmaya devam etmektedirler (Perrazo, 2012).” El- Arıfî aynı konuşmasının devamında, Şiilerin İran’a bağlı olduklarını, adları Ömer ve Ayşe olan Sünnilerden nefret ettiklerini, onların derilerini yüzüp sıcak suda kaynatmak istediklerini dile getirebilmektedir. Kuşkusuz acı olan bu ve benzeri söylemlerin pek çok Suudili tarafından benimsenip Şiilerden nefret edilmesidir. Öyle ki, çoğu Sünni, Şiilerle bir alışveriş içine girmek istememektedir (Perrazo, 2012). Sünni- Şii ayrımının oldukça belirgin olduğu Suudi Arabistan’da, Şii azınlığın da siyasi bir örgütlenme içine girmesini doğal kılmaktadır. Suudi Arabistan’da, 1970’lerden başlayarak Şiilerin de siyasi bir hareket içine girdiklerine tanık olmaktadır. Bu anlamıyla başta Suudi Arabistan olmak üzere Körfez bölgelerinde faaliyet içinde olan Şirazi hareketine

bakmakta yarar vardır.

3. Şirazi Hareketi ve Suudi Arabistan Şiiileri

Riyad'daki Ceza Mahkemesi, 15 Ekim 2014'te Suudi Arabistan'daki Şii dini lider Nimr El Nimr'i ölüm cezasına çarptı. Her ne kadar ülkedeki merkez medya tarafından görmezlikten gelirse de, El-Nimr ve destekçileri 2011'den bu yana Suudi Arabistan'ın doğu kesiminde yönetim karşıtı protestoların merkezinde yer almaktaydılar. El-Nimr, Şii eylemlilik geleneği içinde kökenleri 1970'lerdeki Şii İslami harekete dayanan bir rolü üstlenmiş bulunmaktadır. El-Nimr, Suudi Arabistan'daki en büyük Şii şehri olan Qatif'in Awamiya köyünden önemli bir aileden gelmektedir. Awamiya, henüz ülkenin kuruluş yıllarından beri Suudi monarşi rejimine karşı bir direniş merkezi olarak bilinmektedir. Daha 1929-30'da El-Nimr'in büyük babası Suudi yönetimi ve Vahhabi anlayışına karşı silahlı bir ayaklanma başlatmıştı. 1979 'da İran devriminden etkilenen Awamiya'da, tekrar bir Şii direniş hareketi ortaya çıkacaktır. Tam da bu dönemde siyasi bir kimlik kazanan El-Nimr, ayaklanmayı başlatan Şirazi Hareketine katılacaktır.

Şirazi Hareketi 1979'da, aslen İranlı olup Irak'ın Kerbela kentinde yaşayan Muhamed Mehdi El- Şirazi tarafından, İslami Devrim Örgütü adıyla, Irak ve Arap yarımadasında İslami bir devrim tetiklemek üzere kurulan devrimci bir yapılanmaydı. Ayetullah Humeyni daha Necef'te yaşadığı sırada Muhamed Mehdi El- Şirazi ile tanışacak ve ona, dini liderlerin siyasi sorumluluk almaları ve siyasi önderlik yapmaları konusunda telkinlerde bulunacaktır. Humeyni'nin bu yönlü telkinlerde bulunduğu Şirazi'nin kendisi de siyasete çok yabancı sayılmazdı. Çünkü yeğeni Muhammed Taqi El- Mudarrisi, daha 1960'ların sonunda siyasi bir hareket örgütlemiş, ancak Baasçıların baskıları yüzünden, ülke dışına kaçarak; destekçileriyle Lübnan, Suriye ve Körfez ülkelerinde yaşamak zorunda kalmışlardı. Zaten Şirazi'nin takipçileri de Muhammed Taqi El- Mudarrisi'nin siyasi çalışmalarına sempatiyle bakmaktaydılar. 1970'lerde Kuveyt'e yerleşen Muhamed Mehdi El- Şirazi, ülkedeki zengin tüccarların da desteğini alarak dini enstitüler kurdu. Ardında Şii nüfusa yönelik dini bir eğitim kurumu oluşturan Şirazi, Irak, Bahreyn ve Suudi Arabistan'dan öğrenciler topladı. Aynı dönemde Yeğeni Muhammed Taki El- Müdarrisi de bu okulda siyasi içerikli dersler veriyordu. El- Müdarrisi, Mısır'daki Sünni siyasi İslam liderleri Hasan El Benna, Seyyit Kutup ile Pakistan'daki Ebul Ala Mevdudi hareketinden ilham alarak Şii bir yapılanma geliştirmeyi amaçlıyordu. Bahreyn'deki Şii zenginlerin desteğini sağlayan Şirazi, bu ülkede de bir üs kurmuştu. İslami Rehberlik Örgütü adındaki bu kol, mezhebi sorunlardan ziyade ahlaki yozlaşmalara karşı tutumu ile ön plana çıkıyordu (Commins, 2014: 228).

Hareketinin Suudi Arabistan kolu, daha 1974'te Şirazi ile tanışıp İran ve Irak'ta eğitim alan Şeyh Hasan El- Safar tarafından örgütlenecektir. Aslen Suudi Arabistan'ın Katif şehrinde olan El- Saffar, Necef ve Kum'da eğitim görmüş, 1974'te Kuveyt'te Şirazi

ve El- Mudarrisi ile bir arada kalmıştı. Suudi Arabistanlı Şii öğrencileri örgütleyip Kuveyt'teki Şii okuluna gönderen de El- Saffar idi. Al Saffar beş yıl Muscat'ta (Oman), ataları Bahreyn'den göç etmiş olan tüccar Şiiler arasında da yaşayarak iyi bir çevre edinecektir (Commins, 2014: 228). 1979 İran devrimi ile bir dayanışma içinde olan Şii Şirazi hareketi taraftarları, Kuveyt, Bahreyn ve Suudi Arabistan hükümetlerinin Şii topluluğa daha iyi davranması çağrısında bulunuyordu. Zaten hareket kurulduktan sonra ağırlıklı olarak Kuveyt, Bahreyn ve Suudi Arabistan'da yaşan Şii'ler arasından destek bulacaktır.

Muhamed Mehdi El- Şirazi'nin 2008'de ölmesi üzerine hareket kendi arasında çeşitli fraksiyonlara bölündü. El- Saffar yönetimindeki kolu, siyasi nedenlerle İran liderliğinden koparak daha çok Irak'taki Ayettullah Ali El- Sistani'yi takip etmeye başladı. İlimli bir grup olarak kabul edilen El- Saffar taraftarları, çeşitli reformlarla ülkedeki Şiilerin haklarının tanınmasını istemektedirler (Mauzahem, 2013).

Şirazi hareketinin El- Nimr yönetimindeki koluna gelince, bu yapılanma genellikle radikal duruşuyla tanınmaktadır. El- Saffar, diyalog yönetimle uzlaşma esaslı bir politika izlerken, El- Nimr, daha mücadeleci yönleriyle ön plana çıkmaktadır. İran'ın Kum kentinde 10 yıl dini eğitim gören El- Nimr, Ayetullah Muhamed Mehdi El- Şirazi'nin (1928-2008) takipçisiydi (Mauzahem, 2013). El- Nimr İran'dan ayrıldıktan sonra, bir süre Şam yakınlarındaki Seyyide Zeynep'te öğretmenlik yapacaktır. Burası Şii öğrencilerin eğitim aldığı ve Şii eylemcilerin yetiştirildiği bir yer olarak da bilinmektedir.

1980'lerin sonuna doğru Şirazi hareketi stratejisinde köklü bir değişikliğe gitti. Başlangıçtaki "devrimci" söylemini bir tarafa bırakarak ismini bile değiştirdi. Daha önce kendisini İslam Devrimi Örgütü olarak tanıtan hareket, bundan böyle El- haraka al İslahiya (reform harekâtı) adını aldı. Yurt dışında sürgünde bulunan hareketin önde gelen kadroları, 1993'te Suudi yönetimiyle bir anlaşmaya vardılar ve Kral Fadh, bu anlaşma kapsamında ülke içindeki Şii topluluğun sıkıntılarını giderme ve durumunu düzeltme sözü verdi (Khatip ve Lust, 2014: 306). Daha sonra yönetim bir nevi bir genel af çıkarttı ve yurt dışındaki pek çok kadro ülkeye dönerek yeni anlayışları doğrultusunda çalışmalar yaptılar. Hareketin lideri Şeyh Hssan El- Saffar, devlet ve Şii topluluk arasındaki sorunların çözülmesinde baş arabulucu olarak kabul edildi (Khatip ve Lust, 2014: 306) ve böylece reform hareketi ülkedeki muhalefet çalışmalarına nerdeyse son verdi ya da "sadık "muhalefet" rolünü üstlendi.

Ancak El- Nimr'in de aralarında yer aldığı aktivist bir grup, Suudi yönetiminin Şiilere yönelik aşağılayıcı politikalarından vazgeçmediğini ileri sürerek af anlaşmasına karşı durdular. Buna rağmen El- Nimr ve bazı destekçileri 1993'te Suudi Arabistan'a geri döndüler, ancak El- Saffar önderliğindeki Şirazi Hareketinin uyuşmacı kanadı ile ilişkilerini kıstılar. Kral Abdullah 2000'lerde kimi Şiileri devlet kurumlarında istihdam etmeye kalksa da El- Nimr marjinal bir figür olarak yoluna devam etti. Suudi yönetimi 2009 yılında

ülkenin doğu vilayetlerinde yaşanan protestolara sert bir şekilde müdahale ettiğinde, olup bitenlerden hoşnut olmayan El- Nimr, yönetimi açık bir dille eleştirmekten geri durmadı. El- Nimr'in cesur duruşu ülkedeki pek çok Şii genç üzerinde de etkili olacaktır. El-Nimr bir konuşmasında, eğer Suudi Arabistan'daki Şiilerin siyasi talepleri karşılanmazsa, kendilerinin ayrılarak bağımsız bir devlet kurma hakları olduğunu ileri sürdü. Bir başka konuşmasında da El- Nimr “onurumuz çiğnenmiş ve bu haksızlık düzeltilmeli. Onurumuz bu ülkenin toprak bütünlüğünden daha önemlidir.” (Mauzahem, 2013) .

Bu açıklamalardan sonra, yakalanmamak amacıyla bir müddet ortalıktan kaybolan El-Nimr, 2011'de Bahreyn'deki ayaklanma sırasında ortaya çıktı. El-Nimr Bahreyn'deki ayaklanma ve Suudi Arabistan'ın doğu vilayetlerinde baş gösteren protestoları açıkça destekleyen Şii liderdi. Tunus ve Mısır'daki ayaklanmalardan sonra, 2011 yılında, Suudi Arabistan'da Şii azınlık, Qatif, Dammam, Hassa, Khobar ve Saihat gibi doğu vilayetlerinde sokaklara inerek eşitlik taleplerini haykırdı (Perrazo, 2012). Başta El- Saffar olmak üzere, Şirazi hareketi içinde yer alan eski arkadaşları gençleri sakin olmaya ve olaylardan uzak durmaya davet ederken, El-Nimr tutumunda ısrar etti. Qatif ve Awamiya'daki protesto eylemlerinde 20'nin üzerinde insan hayatını kaybederken, 2012 Temmuz'unda, polis tarafından ayağından vurularak yaralı halde yakalanan Nimr tutuklandı. 2013'ten bu yana ülkedeki protestolar azaldı ancak El-Nimr'e ölüm cezası uygulanırsa, ülkedeki mezhebi çatışmalar yeniden alevlenebilir. Suud ailesinin yönetimini meşru bulmayan El-Nimr, halkın kendi yöneticilerini seçmesini; şiddetle değil, ancak barışçıl yollar ve sivil ittihatsızlık gibi yöntemlerle iktidarın düşürülmesini savunmaktadır (Matthiesen, 2014).

Riyad Ceza mahkemesi, Nimr'in 2011 olaylarında parmağı olan ve arananlar listesinde gösterilen 23 kişiyle de ilişkili olduğunu belirtmektedir. Bunlardan birkaç kişi son iki yılda faili meçhul cinayetlere kurban giderken, cinayetlerin işleyiş tarzından, olaylarda yönetimin bir rolü olduğu ileri sürülmektedir (Matthiesen, 2014). El- Nimr'in kardeşi Muhamed El- Nimr, kardeşinin tutuklanmasında ülkedeki radikal Vahabilerin kışkırtıcı bir rol oynadığını ileri sürerek, ayrılma çağrısının ülkedeki Şiilerin siyasi ve dini haklarının tanınmaması şartı ile söz konusu edildiğini ifade etmektedir.

Doğrusu, Suudi Arabistan'ın doktrinel bir anti Şiizm politikası izlediği sır değil. Riyad yönetimi daha çok petrol gelirleriyle ülkenin diğer bölgelerini modern bir şekilde imar ederken, Şiilerin yaşadıkları köy ve şehirler uzun yıllar tamamen ihmal edilecekti. 1970'lerin sonunda Şii yerleşim yerleri temiz su, kanalizasyon ve çöp toplama gibi temel servislerden yoksun bırakılırken, diğer yerlerde okul, klinik ve hastaneler peş peşe imar edilmekteydiler. Su kıtlıkları, topraktaki tuzlanma ve giderek çekilmez bir hal alan yaşam şartları daha 1979'da, Şii topluluğu yönetim karştı bir ayaklanmaya sürükleyecektir (Commins, 2014: 104).

Suudi Arabistan'da, Şiiler üzerine yapılan bir kamuoyu yoklamasında, deneklere söy-

le bir soru soruluyor: “İş imkânları açısından Suudi Arabistan’da Sünniler ve Şiiilerin eşit fırsatlara sahip olduklarına inanıyor musunuz? Eğer cevabınız “hayır” ise sebeplerini açıklayınız.” Deneklerin %100’ü bu soruya “ hayır inanmıyorum” cevabını vermişti. Yapılan açıklamalardan hemen herkes, Şiiilere karşı bir ayrımcılık politikasının sürdürüldüğünü dile getirmiş. Denekler Şiiilerin hükümette anahtar konumlara getirilmedikleri, ordu ve büyük şirketlerde üst düzey mevkilerde bulunmadıklarını söylemişlerdir. Kimi denekler, hükümette hiçbir zaman Şii bir bakanın bulunmadığından şikâyet ederken, kimileri de ülkenin doğu vilayetlerindeki kız okullarında asla Şii yönetici bulunmadığı, aynı işte istihdam edilen Şiiiler ve Sünniler arasından ciddi bir maaş farkı olduğunu dile getirmişlerdir (Perrazo, 2012). Örneğin IT (İnformasyon Teknolojileri) alanında çalışma yapan bir Şii profesörden, kendisinden 5 kat fazla maaş alan, ancak yeterlilik ve birikim açısından çok daha geri olan bir Sünni yardımcıyı yetiştirmesi telkininde bulunurlar. Yine Suudi Aramco’da çalışıp en üst makama yükselmek üzere olan Katif’li Şii bir yöneticiye erken emekli olması için baskı yapılır. O emekli olduğunda, bu makam onun altına çalışan Sünni biri için tahsis edilecektir (Perrazo, 2012).

Aynı anket kapsamında sorulan ikinci soru şöyledir: “Sünni ve Şiiiler arasında evlilik geleneği var mıdır? (ya da bu durum sosyal olarak kabul görüyor mu?)” Ankete cevap verenlerin %100’ü, Sünni ve Şiiiler arasındaki evliliklerin sosyal olarak kabul edilemeyeceğini belirtiyor. Kimi denekler bu türden evlilikler olsa da, genellikle mutlu bir son ile bitmediğini söylüyor. Bazıları bu türden istisnai evliliklerde, “hükümetin bile çiftlerin boşanması için baskı yaptığını” ileri sürüyor (Perrazo, 2012).

Diğer bir soru da hükümetin kamu hizmetlerini sorgulamak amaçlı sorulmuştur. Soru şu şekildedir: “Şiiilerin çoğunlukta olduğu şehirlerde yapılan kamu hizmetleri nitelik açısından, eşdeğer nüfusa sahip Sünni şehirlerden farklı mıdır? Eğer farklıysa, bu nasıl bir farktır?” Bu soruya cevap verenlerden 22 kişiden 20’si, yani %90’ı kamu hizmetlerinin eşitsiz verildiğini, Şii şehirlerindeki kamu hizmetlerinin çok yetersiz olduğunu söylemektedir. Soruya cevap verenlerin hemen hemen tamamı Şii şehirlerinde ne kız ne de erkekler için üniversitelerin bulunmadığını, ancak kimi Sünni köylerinde bile kampüs olduğunu ifade etmektedirler (Perrazo, 2012).

Şiiilere yönelik ayrımcılık zaman zaman şiddet olaylarına da yol açmaktadır. Nitekim 3 Kasım 2014’te, Şiiiler için en kutsal gün sayılan Aşure gününden bir gün önce, Sünni militanlar, El Asha ovasından, dua etmekten dönen Şii kalabalık üzerine ateş açarak birkaç kişinin öldürülmesi ve pek çok kişinin yaralanmasına yol açtılar. Suudi yönetimi olaylara karışanları tespit edip bir kısmını öldürdü ve böylece ülkede bir mezhep çatışmasına müsaade etmeyeceğini gösterdi. Aynı günlerde pek çok Sünni de her iki topluluğun barış içinde bir arada yaşaması gerektiği üzerinde durdu. Buna rağmen Suudi yönetimin Şii mezhebinin pek dostça görmediği ve özellikle Ortadoğu’da İran’ın etkisini

kırmak amacıyla başta El- Kaide olmak üzere radikal İslamcı grupları desteklediği kabul edilmektedir (Matthiesen, 2014).

4. İran – Suudi Çekişmesi

Ortadoğu’da mezhep ve mezhebi yaklaşımdan söz edildiğinde, ilk akla gelen iki ülke İran ve Suudi Arabistan’dır. Her iki ülkenin de Arap Baharı meselesinde, mezhebi hassasiyetlerle hareket ettikleri kabul edilmektedir. Tahran ve Riyad’ın; Bahreyn, Suriye ve son olarak da Yemen krizinde nerdeyse tüm politikalarını mezhebi çıkarlar üzerine inşa ettikleri gözden kaçmamaktadır. Suudi Arabistan Dışişleri Bakanı Prens Suud El Faysal, 2013’te Suriye krizi üzerine John Kerry’le yaptıkları ortak basın toplantısında, “Suriye’nin İran işgali altında olduğunu” söyledi. Ona göre Suriye’ye, Esad rejimini yıkmak üzere asker göndermiş olan İran işgal amaçlı oradaydı. Aksi takdirde nasıl oluyor da komşu bir ülke, diğer bir komşu ülkedeki iç savaşta bir taraftan yana tavır takınır ve asker gönderirdi? Doğrusu bu eleştirilerde bulunan Prens Suud’un ülkesi de, aralarında kimi radikal İslamcı grupların yer aldığı muhalif örgütlere silah yardımıyla bulunmaktan çekinmiyordu. Aslında Suriye’de sadece sivil bir savaş yoktu; İran ve Suudi Arabistan arasında devam eden bir vekâlet savaşıydı. Geçmiş onlarca yıla dayanan bu vekâlet savaşı daha önce Lübnan, Bahreyn, Irak ve Yemen üzerinde de yaşanmıştı.

1979 yılında Batı yanlısı Şah rejimi iktidardan düşürüldükten sonra, İran dış politika da yayılmacı bir eğilimle kendi teokratik rejimini komşu ülkelere ihraç etme yolunu seçti. 1990 ve 2000’lerde İran ve Suudi çekişmesi sakin bir seyir şeklinde devam etti. Çünkü İran daha çok dikkatini Saddam Hüseyin’den gelebilecek tehdiye vermiş bulunmaktaydı. Bu dönemde diğer ülkelerdeki Şii topluluklara ulaşabilecek kapılar kapalı görünüyordu ve İran sadece Hizbullah ve Hamas gibi örgütlere sınırlı bir yardımda bulunuyordu. ABD’nin Saddam’ı devirmesi, İran’ın Şii toplumlara ulaşabilme kapılarını araladı ve böylece İran ve Suudi Arabistan yavaş yavaş karşı karşıya gelmeye başladılar.

Suriye krizi Ortadoğu’daki mezhebi çatışma veya savaş açısından bir dönüm noktası olarak görülebilir. Soğuk savaş sürecinde, yaklaşık 40 yıllık bir zaman dilimi için Sovyetler Birliği’nin müttefiki olan Suriye, Sovyetlerin dağılmasından sonra bu kez dümeni İran’a doğru çevirdi ve İran ile stratejik bir müttefik oldu (Simon, 2014). ABD’nin 2003’teki Irak işgali ve son olarak Arap Baharı bölgedeki eski statükoyu alt üst ettiğinde, gerek İran ve gerekse de Suudi Arabistan, dengeleri kendi lehlerine çevirme amacıyla kolları sıvadılar.

Doğrusu sadece Suudi Arabistan değil, Ortadoğu’daki Arapların büyük bir çoğunluğu İran’ın Suriye ‘de yaptıklarını tasvip etmemektedir. Onlara göre İran ve bölgedeki vekilleri 2011 yılından beri Esat yönetiminin iktidarını koruması için Suriye’ye silah ve insan göndermektedirler. İran’ın Suriye önceliği veya ilgisi üç temel faktöre bağlanmaktadır: 1) Hizbullah’ın silah transit rotasını güvence altına almak, 2) Uzun vadede, Suriye’nin

Lübnan'daki Şii hareketi tehdit edecek bir platforma dönüşmesini engellemek, 3) İran'ın yükselen jeopolitik gücünü kırmak ve kuşatmak isteyen Suudi Arabistan'ın bölgesel üstünlük mücadelesi karşında durmak. Tahran'daki bazı devlet görevlileri, Suriye'ye yardımın bir gerekçesi olarak da, 8 yıllık İran-İrak savaşında Hafız Esat'ın İran'a sunmuş olduğu destek ve vefa borcunun ödenmesi şeklinde izah etmektedirler. İran'ın diğer bir korkusu da, Suriye'nin düşmesi durumunda, ülkede iktidarı ele geçirecek Sünni bir yönetimin, anti Şii, anti İran ve anti Hizbullah özelliklere sahip radikal Sünni gruplarla işbirliği içine girmesidir (Slim, 2015).

Şüphesiz Tahran ve Riyad sadece ve Suriye ve Bahreyn meselesinde karşı karşıya gelmediler. Yemen krizi âdete iki ülkeyi savaşın eşiğine getirdi. Riyad ve destekçileri, Suudi Arabistan öncülüğündeki Yemen saldırılarını, Sünni Arapların, Şii İran yayılmacılığına karşı uyanışı şeklinde değerlendirmektedirler. Öte yandan İran ve bölgedeki işbirlikçilerine gelince, onlar da Yemen müdahalesini, artık ömrünü doldurmuş ve çürümekte olan gerici statükonun, dışarıdan müdahaleyle muhafaza edilmesi olarak sunmaktadırlar. Ancak her iki taraf da Yemen'in durumun denetim dışı bölgesel bir savaşa dönüşmesini arzu etmemektedirler. 2013 Haziran ayında İran Cumhurbaşkanı olarak seçilen Hasan Ruhani, Riyad'a karşı daha kararlı ve caydırıcı bir politika izleyeceğini beyan etti. Özellikle son on yılda Riyad, İran'ın dış politikasında temel bir sorunu haline gelmişti. İran-Suudi Arabistan rekabeti, Lübnan'dan Batı Şeria'ya, Afganistan'dan Pakistan'a kadar, her iki ülke açısından da oldukça pahalıya mal oluyordu. Suriye ve Irak'ta fiili bir müdahaleden uzak duran Suudi Arabistan, Yemen meselesinde doğrudan müdahale etmekten çekinmedi. İran eski Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani, Suudi müdahalesini "stratejik bir hata" olarak değerlendirirken, İran Kara Kuvvetleri Komutanı General Ahmed Purdestan, "Riyad'da hava fişeklerinin patlayacağı günler için dikkatli olun" şeklinde tehditler savurabilmektedir (Vatanka, 2015).

Aslında Tahran'ın Husi'leri desteklediği ve Yemen üzerinden Körfez'deki egemenlik sahasını genişletmek istediği yönündeki iddialar sadece Suudi Arabistan tarafından dile getirilmiyor. Şu anda ABD Dışişleri Bakanlığı bünyesinde çalışıp daha önce Amerika'nın Yemen Büyükelçisi görevini sürdüren Gerald Fierstein, "İran'ın Husi'leri, Yemen'deki etkinlik alanını genişletmek, Suudi Arabistan ve Körfezdeki Arap ülkelerinin çıkarlarını tehdit etmek için bir fırsat olarak gördüğüne inanıyoruz" diyor. Bu iddiaların temelsiz olduğunu söyleyen İran, Suudi Arabistan'ın hava saldırılarının bir ülkenin iç işlerine karışmaktan daha vahim olduğunu belirtiyor (Vatanka, 2015). İran Genelkurmay Başkan Yardımcısı Tuğgeneral Mesud Cezayiri, İran'ın Yemen'e gönderdiği yardım gemilerinin Suudi Arabistan tarafından engellenmesi durumunda ülkesinin 'soğukkanlı' davranmayacağı, bölgede ABD ve destekçilerinin kontrol etmekte zorlanacağı bir yangınının çıkabileceği uyarısını yapıyor. İran'ın soğukkanlılığının da bir sınırı var diyen Cezayiri, Suriye konusunda Türkiye'yi suçlayan ifadeler kullanmaktan da geri durmuyor. Tuğge-

neral Cezayiri, aynı açıklamasında “Suriye meselesinde sadece bir Arap koalisyonuyla karşı karşıya değiliz. Arap gericiliğinin yanında diğer bölge ülkeleri de yoğun bir şekilde orada bulunuyor. Kimse Suriye milleti ve devletine karşı Türkiye’nin üslendığı rolünü unutmayacak (Radikal Gazetesi, 2015) “ diyor.

Türkiye ve İran, Suriye iç savaşının başladığı ilk günden itibaren karşıt kamplarda yer aldılar. İran, Başar Esat yönetiminin iktidarını koruması için var gücüyle çalışken, Türkiye giderek mezhebi bir boyut kazanan Suriye krizinin, ancak Başar Esat’ın iktidardan düşürülmesiyle çözülebileceğini savundu. Benzer şekilde Türkiye IŞİD’in Suriye’de güçlenmesi ve ülke topraklarının önemli bir kesimini denetim altına almasını da, Esat rejiminin uyguladığı vahşetle ilişkilendirmektedir. Bu nedenle Türkiye, sorunun kaynağı olarak gördüğü Esat rejimi iktidardan uzaklaştırılmadan IŞİD’in bölgeden çıkartılıp yenilgiye uğratılmasını mümkün görmemektedir. Türkiye’ye göre ancak Esat uzaklaştırıldıktan sonra bölge halkının IŞİD’e olan desteği de kesilecektir. Aynı doğrultuda Ankara IŞİD’in Irak’ta destek bulmasını da iki temel sebebe bağlamaktadır: 1) Irak Eski Başbakan’ı Nuri Al Maliki’nin mezhebi politikaları 2) Irak Anayasasında kullanılan dilin mezhebi bölünmeyi pekiştirmesi (Stein, 2015).

Yemen meselesinde uluslararası toplum da Suudi Arabistan’dan yana bir tavır takınmaktadır. Nitekim 14 Nisan 2015’te toplanan BM Güvenlik Konseyi Husileri kınarken, daimi üyelerden sadece Rusya çekimser kaldı. BM Suudi saldırılarını görmezlikten gelebilir, ancak Yemen’de askeri bir zafer kazanmasını garanti altına alacak bir rol oynayamaz. Çünkü hava saldırıları Husi’leri ve ordu içindeki destekçilerini bitiremez. Açık ki, böyle bir sonuca ulaşabilmek için geniş çaplı bir kara harekâtı zorunlu görünmektedir. Ancak Suudi Arabistan da tek başına böyle bir riski üstlenmek istemiyor. Destek alınabilecek bir ülke olarak görülen Pakistan, Yemen hareketine katılmayacağını ve sorunun diyalog yoluyla çözümü önerisinde bulundu. Bazı çevreler Türkiye’nin asker göndermede hevesli davranabileceğini söyleseler de, Cumhurbaşkanı Erdoğan da İran ziyareti dönüşünde, Yemen çatışmasında siyasi çözümü işaret etti. Türkiye, Yemen meselesinde İran’ı açıkça eleştirse de, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin zarar görmesini istemez. Bir de Türkiye’nin özellikle Ukrayna krizinden sonra bir enerji transfer merkezi olma çabaları, İran’la daha dengeli bir politika yürütmesini gündeme getirmektedir - doğal gaz ihtiyacının %20’sini İran’dan ithal eden Türkiye’nin İran’a ihracatı 2012’de 12 milyar dolar iken, 2014’te 4 milyar dolara düştü - (Tol, 2015).

Bu arada Mısır ve Ürdün, Yemen’e asker gönderme fikrine açık olduklarını ifade etseller de, boğuşmak durumunda oldukları kendi iç sorunları var. Mısır hem Sina Yarımadasındaki terörist hareketler ve hem de doğuda, Libya’dan gelen cihadi yapılarla baş etmek zorundadır. Bu nedenle Abdulfetah El Sisi’nin, Mısır’ı doğrudan tehdit etmeyen Yemen’deki Husi’ler için asker gönderme gibi bir önceliği zor görünmektedir. Benzer

şekilde IŞİD tehdidi altında olan Ürdün de, askeri olarak Suudi Arabistan'a pek yardımcı olamaz (Vatanka, 2015).

5. Yemen Üzerinde Hesaplaşma

Suudi Arabistan, henüz hareketin başında, Pakistan'ın Yemen'de Zeydi Husilere karşı savaşmak amacıyla Kararlı Fırtına Operasyonuna askeri kuvvet göndermek için başvurdu. Bu talep iki ülke arasındaki ilişkiler açısından önemliydi. Ancak İran da, ısrarla Pakistan'ı bu operasyondan uzak tutmak için çabalamaktadır. Zaten Pakistan parlamentosunda yapılan görüşmelerde, asker gönderme yönünde eğilimler sergilense de, ağırlıklı olarak meselenin barışçıl yollardan çözülmesine vurgu yapıldı. Suudi Arabistan ve Navaz Şerif arasındaki yakınlığını bir sebebi de, 1999'da Muşşaraf darbesinden Suudilerin ABD desteğiyle Şerif'e sürgün imkânı tanıyarak onu öldürülmekten kurtarmalarıdır. Şerif iki ülke arasındaki askeri ve diplomatik ilişkilerin zarar görmeden devam etmesini istemektedir, ancak asker göndermenin farklı sorunlara yol açabileceğinin de farkındadır. Öte yandan Pakistan Yemen'e asker göndermeye kalktığında, İran da misilleme amaçlı olarak ülke içindeki Şii nüfus üzerine etkisini kullanmaktan geri durmayacaktır. Çünkü Pakistan'daki nüfusun yaklaşık %20'si Şii'lerden meydana gelmektedir. Bu arada Pakistan'ın Taliban ve Hindistan ile başının deritte olduğunu unutmamak gerekir.

Öte yandan Pakistan ve Suudi Arabistan arasında yazılı olmayan bir sözleşmeden de söz edilmektedir. Buna göre Suudi Arabistan, İran'ın bombalaması gibi bir durumla karşılaştığında İslamabad rejimi kendisine nükleer silah sağlayacaktır. Pakistan ziyareti öncesinde Oman'a uğrayan İran Dışişleri Bakanı Zarif de, Suudi Arabistan öncülüğündeki bloğu alabildiğince gevşetmek için her türlü çabayı sarf etmektedir. Oman'ın Suudi öncülüğündeki hava bombardımanına katılmayan tek ülke olduğunu da unutmamak gerekir (Riedel, 2015). Pakistan parlamentosu, 10 Nisan 2014 yaptığı oturumda oy birliği ile Suudi öncülüğündeki koalisyonu katılmama kararı aldı. Ancak bu kararın körfez ülkelerini hiç de memnun etmediğini belirtmeye gerek yok. Birleşik Arap Emirlikleri Dışişleri Bakanı Enver Gargaş, Körfez ülkelerinin bir "varoluşsal mücadele" içinde oldukları bir dönemde Pakistan'ının bu kararla İran'dan yana tavır aldığını belirtti. Nisan ortalarında Husiler Yemen'deki 22 vilayetin 11'in de tam kontrolü sağlamış bulunmaktaydılar. Bu arada, El-Kaide'nin Yemen kolunun da Husilere karşı savaş içinde olduğunu hatırlatmak gerekir (El-Haj ve Ahmed, 2015).

İran ve Suudi Arabistan Yemen üzerinde bir vekâlet savaşı sürdürürken, başta Türkiye olmak üzere, Suudi koalisyonunda yer almayan Müslüman ülkelerin tavrı merak konusuydu. Daha ilk baştan, sorunun bir mezhebi hesaplaşma üzerinde vuku bulduğunun farkında olan Türkiye, her ne kadar önceleri Suudi Arabistan'ı desteler bir pozisyonda görünse de, daha sonra temkinli bir tavır takınmayı daha uygun görecektir. Cumhurbaşkanı Erdoğan İran dönüşünde uçaktaki gazetecilere şöyle bir açıklamada bulundu: "Benim en

büyük korkum mezhepçilik. Birileri Şii olabilir. Ülkemde ağırlıklı olarak Sünniler olabilir. Ancak bizim için belirleyici güç mezhep değildir. İslam'ın ta kendisidir (Özer, 2015).” Bu mesajı Türkiye'nin, son yıllarda mezhepçilik politikalarına yönelik en kararlı duruşu şeklinde değerlendirmek mümkündür. Pakistan Başbakanı Navaz Şerif'in Yemen operasyonuna katılma kararı için Türkiye'nin İran ve Suudi Arabistan'la yapacağı görüşmelerin sonucuna bakacaklarını beyan etmesi de önemliydi.

Yemen'deki karışıklıktan çok ciddi anlamda yararlanan bir örgüt de, Arap Yarımadasındaki El- Kaide'dir. Örgüt özellikle Suudi Arabistan öncülüğündeki koalisyon güçleri saldırısından sonra Yemen'de daha geniş toprakları denetimi altına aldı ve Nisan ayı ortalarından Riyan havaalanı ve yakınlarındaki bir askeri üssü de ele geçirdi. Askeri üs, ülkenin beşinci büyük kenti El- Mukalla'nın hemen dışındaydı. Aynı günlerde örgüt, daha önce ele geçirmeye çalıştığı ancak bir türlü başarılı olamadığı, sahildeki Dhabah petrol terminalini denetimi altına aldı. Öte yandan El- Kaide, Hadhramaut vilayetinin başkenti El- Mukalla'ya saldırdığında hükümet binalarını ele geçirmiş, Merkez Bankası Bürosunu yağmalayarak, cezaevindeki tutukluları serbest bırakmıştı. Cezaevinden serbest kalanlar arasında örgütün önde gelen kadroları da vardı. El- Kaide'nin en kararlı düşmanı olarak bilinen kuzeydeki Husiler, koalisyon güçlerinin hava saldırılarıyla darbe üstüne darbe alırken, El- Kaide her geçen gün mevzilerini daha da genişletmektedir (El-Batati ve Kareem, 2015).

Suudi Arabistan'ının Husilere saldırması, daha önce hiç olmadığı kadar El- Kaide'nin dolaylı bir şekilde güçlenmesine katkı sunmaktadır. Öncelikle örgütün özellikle Husilerden hoşlanmayan aşiretlerle ilişkisi artmakta ve hareket alanı genişlemektedir. Belki de ilk defa örgüt aşiretlerle stratejik bir ilişki geliştirmektedir ve bu durum, hemen herkesi Yemen konusunda endişe içinde bırakmaktadır. Öte yandan ABD de, Suudi saldırılarının El- Kaide'ye sağladığı fırsat ve alanın farkındadır. ABD Savunma Bakanı Ashton B. Carter, “durumun endişe verici olduğunu” ileri sürerken, terörle mücadelenin istikrarlı hükümetlerin bulunmadığı zamanlarda, çok daha zor olduğuna işaret etmektedir. Ancak her şeye rağmen ABD, Suudi Arabistan'ı açıkça desteklemekten geri durmamaktadır. 9 Nisan 2015'te Riyad'a ziyarette bulunan ABD Merkez Kuvvetler Komutanı Llyold Austin, “uzun zamandan beri dost ve müttefik olan” Suudi Arabistan'ın destekleneceğini ve ABD'nin, “kendileri ve sınırlarını korumaları için onlara yardımcı olacağını” söyledi. Austin, Suudi Arabistan'ın temel amacının Yemen de meşru bir hükümetin kurulabileceği siyasi bir sürece zemin hazırlamak olduğunu belirtmektedir (El-Batati ve Kareem, 2015).

Obama yönetiminin Yemen'de Suudi Arabistan'ı açıkça desteklemesi, Ortadoğu'da mezhebi çatışmayı daha da derinleştireceği yönündeki eleştirilere yol açmaktadır. ABD eski Savunma İstihbarat Ajansı Başkanı Korgeneral Michael Flynn, Başkan Obama'nın Ortadoğu politikasını “kasıtlı ihmal” şeklinde tanımlamaktadır. Ortadoğu'daki son ge-

lişmelerin kötü bir yöne doğru yol aldığını ve İran ile hareket eden Obama yönetiminin yakında bölgesel çapta bir mezhep savaşı ile karşılaşabileceği uyarısını yapmaktadır. Flynn, Amerika'nın Irak ve Suriye'de, IŞİD'e karşı İran'ın desteklediği isyancıların yanında durduğunu, ancak Yemen'de ise tersi yönde bir pozisyon alarak ilkeli bir strateji izlediğini söylemektedir (Hicks, 2015).

Ortadoğu'daki şiddetin bir mezhebi savaşa yol açabileceği endişesi taşıyan BM Genel Ban ki Mon da, daha Temmuz 2014'te "bu savaşın Irak ve sınırları ötesine taşınabilme riski olduğunu" belirtiyordu (Tomlinson, 2014). Giderek mezhebi bir boyut kazanan Ortadoğu'daki savaşın ciddi anlamda bir silahlanmaya yol açtığı ve silah sanayisine yeni bir ivme kazandırdığını görmek gerekir. Daha önce devlet dışı aktörler ve terör örgütleri üzerinde devam eden vekâlet savaşları, Yemen müdahalesiyle bizzat devletlerin taraf olduğu, bir çatışmaya dönüşünce, bölge bazındaki silahlanma endişe verici bir seviyeye ulaştı.

6. Krizin Silahlanma Boyutu

Yemen'deki Arap koalisyonunun gündeme getirdiği diğer bir konu da, Suudi Arabistan öncülüğündeki güçlerin cephaneliklerini yenilemek amaçlı ABD'den yeni silahlar alma girişimleridir. Savunma Sanayi yetkililerinin Kongre'ye verdikleri bilgilere göre, yakında Suudi Arabistan, BAE, Katar, Bahreyn, Ürdün ve Mısır'ın, cephaneliklerini yenilemek amacıyla ABD yapımı füze, bomba ve diğer silahları almak üzere harekete geçecekleridir. Aslında ABD Araplara satılacak bazı silahlar için, öteden beri kimi sınırlamalar getirmektedir. Bu uygulamada amaç, İsrail'in bölgedeki avantajlı konumunu sürdürmesini desteklemektir. Ancak İran'ın pozisyonu ve özellikle Arap Baharından sonra kazanmış olduğu mevziler, ABD açısından, özellikle silah satışı anlamında, eski politikaların gözden geçirilmesini dayatmaktadır. Kısacası Yemen Savaşı Araplar ve İsrail'i fiili bir ittifak içine yerleştirmektedir. Böylece İsrail'in Arap ülkelerine satılacak silahlar konusunda ciddi bir itiraz etmeyeceği konuşulmaktadır. Çünkü körfez ülkeleri İsrail için anlamlı bir tehdit oluşturmazlar, ancak İsrail'e açıkça düşmanlık eden İran açısından dengeleyici bir rol oynayabilirler (Mazetti ve Copper, 2015). Öte yandan İsrail, İran'ın nükleer silahlar geliştirme programından taviz vermeyeceğini ve uluslararası toplumun ekonomik ambargoları kaldırdığı bir durumda, kendisine karşı daha sert bir tutum sergileyeceğini düşünmektedir (The Economist, 2015).

Savunma sanayi uzmanları, zengin Sünni ülkeler ve İran'ın bölgesel üstünlük mücadelesinin savunma sanayisinde ciddi bir dalgalanmaya yol açabilecek türden olduğuna işaret etmektedirler. Sadece Suudi Arabistan'ın 2014 yılında silah alımı için yaptığı harcama 80 milyar doları aşmaktadır. Dünyadaki askeri harcamalar üzerine araştırmalar yapan Stockholm Barış Araştırmaları Enstitüsüne göre Suudi Arabistan bütün dünyada dördüncü büyük savunma pazarı olup BM daimi üyelerinden İngiltere ve Fransa'yı geride bırakmaktadır. Aynı şekilde BAE'nin 2014 yılında silah alımı için harcadığı para

yaklaşık 23 milyar dolar olup, 2006 yılında silaha yaptığı yatırımın üç katından fazladır. Yine körfez bölgesinde “şişkin bir cüzdana” sahip olup silah alımında cömert davranan bir ülke de Katar’dır. 11 bin km²’lik bir alan ve 300 bin nüfusa sahip bir ülke olarak Katar, 2014 yılında Pentagon ile 11 milyar dolarlık bir silah alımı sözleşmesi imzaladı. Bu para ile Appache saldırı helikopterleri ve Javelin- Patriot hava savunma sistemleri alan Katar, ayarınca “yaşlanmış” olarak gördüğü Fransız Mirage jetleri yerine, ABD’den Boeing F-15 savaş uçakları almayı planlamaktadır (Mazetti ve Copper, 2015).

Bu arada para kokusunu iyi alan Amerika savunma firmaları da en çok satış yapabilecekleri ülkelerde ofis açmaktan kaçınmamaktadırlar. Boeing daha 2011 yılında, Doha’da (Katar) bir ofis açmışken, Lockheed Martin de 2015’te Doha ofisini faaliyete soktu. Zaten Lockheed Martin daha 2013 yılında, sadece dış silah satımı ile ilgilenen bir bölüm oluşturmuştu. Şirket yıllık gelirinin %25-30’unu global çaptaki silah satışlarından sağlamayı hedeflemektedir (Mazetti ve Copper, 2015).

7. Sonuç Yerine

2011 yılında patlak veren Arap Baharı Tunus, Mısır ve Libya gibi ülkelerde eski yönetimlerin iktidarına son verirken, özellikle Suriye ve Yemen’de, mezhebi bir nitelik kazanarak bölgesel düzeyde yeni bir çatışmanın tohumlarını ekti. Başlangıçta işsizlik, hayat pahalılığı ve yolsuzluk karşıtı bir direniş hareketi şeklinde meşruiyet kazanan Arap Baharı, daha sonra sosyal adalet, özgürlük ve halkın kendi kendini yönetmesi gibi taleplerle siyasi bir içeriğe bürünüp nerdeyse Arap coğrafyasının tamamında yayıldı. Nüfus çoğunluğunun belirli bir mezhepten oluştuğu ülkelerde, sorun genellikle iktidarın değişimi veya paylaşımı şeklinde zuhur etse de, Suriye, Bahreyn ve Yemen’de mezhebi unsur daha ilk günden itibaren, diğer tüm çelişkilerin üstünde yer aldı. Çünkü bu ülkelerdeki iktidar değişimi, belirli bir iktidarın el değiştirmesinden ziyade bölgedeki Sünni- Şii dengesinin, ya Sünni ya da Şiiler lehine değişmesi anlamına geliyordu.

Aradan geçen dört- beş yıllık zaman zarfında, Arap Baharının Sünni –Şii dengesinde, Şiiler lehine bir değişim yarattığını ve İran’ın bu tabloda siyasi anlamda en karlı ülke olarak çıktığını kabul etmek gerekir. ABD’nin 2003’te Irak’a müdahalesi, Irak’taki Sünni azınlığın iktidarına son vererek Şii bir yönetimin kapılarını aralamış ve Saddam döneminde İran’la 8 yıllık bir savaş sürdüren Irak’ın adım adım İran’ın etkisine girmesini sağlamıştı. ABD’nin 2011 yılı sonlarında Irak’taki son askerlerini geri çekmesi, ülkedeki Sünni ve Şiiler arasında kıyasıya bir mücadelenin başlamasına yol açarken, İran’ın da daha etkin bir şekilde Irak’taki varlığını güçlendirmesine imkân sağlamıştı. İran’ın Irak’taki Sünni –Şii mücadelesinde, açıkça Şii yönetimden yana tavır aldığı ve IŞİD’in Musul’u işgal etmesi ardında, sadece Irak ordusu ve Şii milisleri eğitmekle kalmayıp, bizzat savaş cephelelerinde fiilen Şii güçlerle kol kola çatıştığı bilinmektedir. Aslında İran’ın Irak’taki varlığı 2003’teki ABD müdahalesi öncesine dayanmaktadır. İran’a bağlılıklarıyla bilinen

ve İran adına Irak'ta vekâlet savaşı sürdüren Mehdi Ordusu, Hizbullah Tugayı, Bedir Tugayları ve Asaib Ehlel Hak adlı Şii silahlı gruplar, ABD'nin 2003'teki Irak müdahalesinde Saddam'ı devirmek için ABD ile ittifak yaptılar (Al Jazeera, 2014), ancak Saddam devrildikten hemen sonra silahlarını ABD'ye yönelttiler (Richter, 2007).

İran, Ortadoğu'daki nerdeyse bütün Şii örgütleri Kudüs Gücü adlı örgüt ile denetim altında tutmaktadır. Kudüs Gücü, İranlı öğrenciler tarafından 1979'da işgal edilen ve çalışanları 444 gün boyunca rehin alınan ABD'nin Tahran Büyük Elçiliği binasını merkez olarak kullanmaktadır. 1997'de Kasım Süleymani'nin başına geçtiği Kudüs Gücü'nün 15000'den fazla üyesi olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü henüz Ocak 2008'de, İran Yüksek Ulusal Güvenlik Konseyi (Iran's Supreme National Security Council -SNSC) Kudüs Ordusu personel sayısının 15000'e çıkartılmasını kararlaştırmıştı (Global Security, 2015). Tahran ve Şiraz'da eğitimden geçirilen Kudüs Gücü üyelerinin bir kısmı doğrudan alan savaşlarına katılmak, bir kısmı özel suikastlar düzenlemek, bir kısmı ise istihbarat toplamak amaçlı eğitiliyor. Örgüt üyelerinin bir kesimi de dini eğitimden geçirilmek amacıyla, dini bir merkez olarak öne çıkan Kum kentine gönderiliyor. Daha çok yurt dışı operasyonlarında kullanılan Kudüs Gücü'nün doğrudan doğruya dini lider Ali Hameyney'e bağlı olduğu düşünülmektedir. Zaten Amerikalı pek çok uzman da, Irak ve diğer ülkelerdeki Şii örgütlerin Kudüs Gücü eliyle silahlandırıldıklarına inanmaktadırlar (Global Security, 2015). Suriye ayaklanmasında, 2011 ve 2013 arasında muhalefetin üstün bir konumda olmasına rağmen, dengenin iktidar lehine değişmesinde Kudüs Gücü'nün belirleyici bir rol oynadığı kabul ediliyor. Lübnan Hizbullah'ının da doğrudan katılmasıyla Suriye rejim güçleri 21 Nisan 2013'te Lübnan sınırındaki stratejik Kusayr kasabasını kuşatma altına aldı. 2000'den fazla Lübnan Hizbullah'ı savaşçısının da katıldığı Kusayr kuşatması, kentin 5 Haziran günü muhaliflerden geri alınmasıyla son buldu ve daha sonraki süreçte rejim güçleri sahada üstünlüğü ele geçirdiler (Al Jazeera, 2014).

Kudüs Gücü'nün başındaki Kasım Süleymani, Mayıs 2011'de Kum kentindeki Hakkani Medresesinde öğrencilere verdiği seminer'de, İran'ın Suriye'ye müdahalesi ve Arap Baharı'na yönelik politikasını şöyle ifade ediyor: "Bugün, İran'ın zafer ya da yenilgisi artık Mihran veya Hürremşehr'de belirlenmiyor. Sınırlarımız genişledi. Mısır, Irak, Lübnan ve Suriye'de zafere şahitlik etmek zorundayız. Bütün bu gelişmeler İslam Devrimi'nin meyveleridir (Al Jazeera, 2014)." Kasım Süleymani'ye göre eğer Suriye kaybedilirse, Tahran elde tutulamaz. Yine Süleymani'nin Mısır, Lübnan ve Suriye'nin adını vererek "sınırlarımız genişledi" demesi anlamlıdır. Bu ülkelerin Pers imparatorluğu (MÖ 558-330) ve İkinci Pers İmparatorluğu olarak adlandırılan Sasani Devleti (MS. 224-6519 sınırları dâhilinde yer aldığını unutmamak gerekir.

Kabul etmek gerekir ki Şiilik, İran'ın 1979 devriminden bu yana dış politikada hegemonik emellerini sürdürmek adına bir meşruluk zemini olarak kullandığı ve sürekli

olarak kullanacağı bir argümandır. Bu bağlamda Arap Baharı, İran'a muazzam bir imkân sağlamaktadır. Bölgesel hegemonya mücadelesinde, Arap Baharı rüzgârını arakasına almış olan İran, Pers ve Sasani İmparatorluklarından bu yana, tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar Ortadoğu'da etkinlik alanını genişletmiş bulunmaktadır. Bugün artık Arap Baharı, Bağdat ve Şam'ı İran'ın birer satraplığına (Pers İmparatorluğu döneminde İran'a bağlı valiliklere verilen ad) dönüştürmüş bulunmaktadır. Şüphesiz İran da, ancak mezhep kartıyla Arap coğrafyasındaki etkinlik mücadelesini sürdürebileceğinin farkındadır. Öte yandan İran, ABD ve Batı güçler ile sürdürdüğü nükleer müzakereleri başarıyla sonuçlandırdığında, Ortadoğu'daki olaylarda daha çok müdahil bir rol üstlenecektir.

Fransa'da 1572'de, Katolikler ve Huguenotlar (Fransız Protestanlar) arasında yaşanan iç savaş ve dinsel bağnazlığın yol açtığı Saint –Berhêlemy Kıyımı, ülkeyi bölünme eşliğine getirmiş ve hatta Fransa Krallığının geleceğini tehlikeye atmıştı.² 1618-48 yılları arasında meydana gelen 30 yıl savaşlarında Almanya o gün ki nüfusunun yarısını yitirmiş ve Fransa monarşisi Avrupa'nın yeni dominant gücü olarak ortaya çıkmıştı (De Mesquita, 2005: 31).

Sonuç olarak Batı'daki bir mezhep savaşı 30 yıl devam edebiliyorsa, hızla silahlanan petrol zengini Körfez ülkeleri ve İran arasındaki savaşın da uzun yıllar devam edeceğini tahmin etmek mümkündür. Kuşkusuz uzun süreli savaşlar, toplumları harekete geçirecek hassas gerekçeler (kimi Sünnilerin Şiileri Müslüman olarak kabul etmemesi ya da tersi durum), ciddi bir insan gücü (beş İslam ülkesinin Şii olması) ve lojistik destekle (silahlanma amaçlı kullanılan petrol gelirleri) sürdürülebilir. İran'ın Şiiliği hegemonik bir yayılma vasıtası görmesi ve Suudi Arabistan'ın da adeta Sünniliğin doğal hamisi rolünü gönüllü olarak üstlenmiş olması, iki ülke arasındaki temel çelişki olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine İran'ın Mekke ve Medine gibi tüm İslam âlemi açısından kutsal olarak bilinen yerlerin Suudi Arabistan'ının denetiminde olmasını adil bulmaması, Sünni- Şii rekabetinin diğer bir tetikleyici unsurudur. Ayrıca Arap Yarımadasındaki petrol yataklarının genellikle Şii nüfusun yaşadığı yerlerde yoğunlaşmış olması İran- Suudi çatışmasının diğer bir nedeni olarak görülmelidir. Kısacası hem İran hem de Suudi Arabistan'ın petrol zengini ülkeler olması, bölgesel düzeyde uzun süreli bir savaşı sürdürmelerini olanaklı kılmaktadır. Gelinek noktada, bugün Irak, Suriye ve Yemen'de devam eden savaşlarda, en büyük motive edici gücün mezhebi rekabet kaynaklı çatışma olduğu gerçeğini kabul etmek durumundayız. Adını koymazsak da, bugün Suriye, Irak ve Yemen'de vuku bulan savaşların, mezhep savaşları olduğu gerçeğini değiştirmez.

Kaynakça

Ağaoğulları, Mehmet Ali, (2011), *Sokrates'ten Jakobenlere, Batı'da Siyasal Düşünceler*, İstanbul: İletişim Yayınları.

2 Huguenotlara yönelik bu soykırımda, Fransız düşünür Jean Bodin, canını zor kurtararak ölümden dönmüştü. Bkz, (Ağaoğulları, 2011: 402).

- Al Jazeera (2014), “*İran’ın Ortadoğu’daki kılıcı: Kâsım Süleymânî*”, 11 Kasım 2014. <http://www.aljazeera.com.tr/El-jazeera-ozel/iranin-ortadogudaki-kilici-kasim-suleymani> (Erişim Tarihi: 10.05.2015)
- El-Batati, Saeed ve Fahim, Kareem (2015), “*War in Yemen Is Allowing Qaeda Group to Expand*”, The New York Times, April 16, 2015. <http://www.nytimes.com/2015/04/17/world/middleeast/khaled-bahah-houthi-rebel-yemen-fighting.html> (Erişim Tarihi: 20.05.2015)
- El-Haj, Ahmed ve Ahmed, Munir (2015), “*Pakistan votes to stay out of Yemen conflict*” The New York Times, April 10, 2015. <http://www.nytimes.com/aponline/2015/04/10/world/middleeast/ap-ml-yemen.html> (Erişim Tarihi: 20.05.2015)
- CFR (2014), “*The Sunni- Shia Divide*”, Council on Foreign Relations. <http://www.cfr.org/peace-conflict-and-human-rights/sunni-shia-divide/p33176#/> (Erişim Tarihi: 01.01.2015)
- Commins, David (2014), *The Gulf States: A Modern History*, New York: I. B. Tauris.
- De Mesquita, Bruce Bueno (2005), *Principles of International Politics*, Third Edition, Co Press, Washington DC: Congressional Quarterly, Inc.
- Global Security (2015), “*Qods Force / Sepah-e Qods / Qods Corps / Jerusalem Corps*”, Mar 27, 2015. <http://www.globalsecurity.org/intell/world/iran/qods.htm> (Erişim Tarihi: 29.05.2015)
- Hicks, Josh (2015), “*Former intelligence official: Obama’s Middle East policy is ‘willful ignorance’*”, The Washington Post, March 29, 2015. <http://www.washingtonpost.com/blogs/post-politics/wp/2015/03/29/former-intelligence-official-obamas-middle-east-policy-is-willful-ignorance/> (Erişim Tarihi: 10.05.2015)
- Khatip, Lina ve Lust, Ellen (2014), *Taking to the Street: The Transformation of Arab Activism*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Lipka, Michael (2014), “*The Sunni-Shia divide: Where they live, what they believe and how they view each other*”, Pew Research Center, June 18, 2014. <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2014/06/18/the-sunni-shia-divide-where-they-live-what-they-believe-and-how-they-view-each-other/> (Erişim Tarihi: 01.01.2015)
- Matthiesen, Toby (2014), “*Sectarianism comes back to bite Saudi Arabia*”, The Washington Post, November 18, 2014. <http://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2014/11/18/sectarianism-comes-back-to-bite-saudi-arabia/> (Erişim Tarihi: 01.01.2015)
- Mauzahem, Haytam (2013), “*Saudi Arabia Clamps Down on Dissent*”, El-Monitor, May 3, 2013. <http://www.El-monitor.com/pulse/tr/originals/2013/05/saudi-arabia-represses-shia-dissent.html#> (Erişim Tarihi: 01.01.2015)

- Mazetti, Mark ve Copper, Helene (2015), “*Sale of U.S. Arms Fuels the Wars of Arab States*”, The New York Times, April 18, 2015. <http://www.nytimes.com/2015/04/19/world/middleeast/sale-of-us-arms-fuels-the-wars-of-arab-states.html> (Erişim Tarihi: 20.05.2015)
- Özer, Verda (2015), “*Türkiye 'nin eksenini mi kayıyor?*”, Hürriyet Gazetesi, 11 Nisan 2015. http://sosyal.hurriyet.com.tr/Yazar/Verda-ozel_511/Turkiye-39-nin-Ekseni-mi-Kayiyor_28705510 (Erişim Tarihi: 20.05.2015)
- Perrazo, Bayan (2012), “*On Being Shia in Saudi Arabia*”, Institute For Gulf Affairs, October 26, 2012. <http://www.gulfinsitute.org/wp-content/pdfs/shialifeinsaudiarabia.pdf> (Erişim Tarihi: 01.01.2015)
- Pew Research Center (2013), “*Chapter 5: Relations Among Muslims*” in “*The World's Muslims: Religion, Politics and Society*”, April 30, 2013. <http://www.pewforum.org/2013/04/30/the-worlds-muslims-religion-politics-society-relationship-among-muslims/#concern> (Erişim Tarihi: 01.01.2015)
- Radikal Gazetesi (2015), “*İran Genelkurmay Başkanı Yardımcısı: Türkiye'nin Suriye'ye yaptıkları unutulmayacak*”, 13.05.2015. http://www.radikal.com.tr/dunya/iran_genelkurmay_baskan_yardimcisi_turkiyenin_suriyeye_yaptiklari_unutulmayacak-1355534 (Erişim Tarihi: 20.05.2015)
- Richter, Paul (2007), “*Senior Iranians direct Iraq missions, U.S. says*”, Los Angeles Times, October 24, 2007. <http://articles.latimes.com/2007/oct/24/world/fg-usiran24> (Erişim Tarihi: 01.01.2015)
- Riedel, Bruce (2015), “*Pakistan resisting Yemen war, but will its relationship with Saudi Arabia survive?*”, The Brookings Institution, April 9, 2015. <http://www.brookings.edu/blogs/markaz/posts/2015/04/09-yemen-saudi-pakistan-iran-riedel> (Erişim Tarihi: 20.05.2015)
- Simon, Steven (2014), “*Staying Out of Syria*”, Foreign Affairs, October 26, 2014. <https://www.foreignaffairs.com/articles/iraq/2014-10-26/staying-out-syria> (Erişim Tarihi: 01.01.2015)
- Slim, Randa (2015), “*Is Iran Overstretched in Syria?*”, The Middle East Institute, April 20, 2015. <http://www.mei.edu/content/at/iran-overstretched-syria> (Erişim Tarihi: 01.05.2015)
- Stein, Aaron (2015), “*Turkey's Role in a Shifting Syria*”, Atlantic Council, May 13, 2015. <http://www.atlanticcouncil.org/en/blogs/menasource/turkey-s-role-in-a-shifting-syria> (Erişim Tarihi: 20.05.2015)
- The Economist (2013), “*What is the difference between Sunni and Shia Muslims?*”, May 28, 2013. <http://www.economist.com/blogs/economist-explains/2013/05/economist-explains-19> (Erişim Tarihi: 01.01.2015)

- The Economist (2015), “*Negotiating with Iran: Is this a good deal?*”, Apr 2, 2015. <http://www.economist.com/news/middle-east-and-africa/21638915-better-alternative-sand-long-way-good-deal> (Erişim Tarihi: 20.05.2015)
- Tol, Gönül (2015), “*Turkey’s Balancing Act between Iran and Saudi Arabia*”, Middle East Institute, Apr 15, 2015. <http://www.mei.edu/content/article/turkeys-balancing-act-between-iran-and-saudi-arabia> (Erişim Tarihi: 20.05.2015)
- Tomlinson, Simon (2014), “*UN warns Middle East is on verge of sectarian war as shocking new video shows ISIS executions of Syrian soldiers*”, Daily Mail, June 17, 2014. <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2660347/UN-warns-Middle-East-verge-sectarian-war-jihadists-wantonly-killing-civilians-violence-flares-Syria.html> (Erişim Tarihi: 01.01.2015)
- Türkiye Diyanet Vakfı (2010),*Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 39, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Vatanka, Alex (2015), “*Shadow boxing: Will Saudi Arabia and Iran take fight into the open?*”, April 21, 2015, CNN, <http://edition.cnn.com/2015/04/21/opinions/yemen-saudi-arabia-iran/> (Erişim Tarihi: 01.05.2015)